

Makale Geliş Tarihi: 18.01.2020

Makale Kabul Tarihi: 11.02.2020

## GÎYA DI DÎWANA ŞÊX EBDURRAHMANÊ AQTÊPÎ DA

Osman Aslanođlu<sup>1</sup>

### KURTE

Şêx Ebdurrehmanê Aqtepi (1842-1910) li navçeya Çinarê ya Amedê hatiye dinyayê. Şêxekî Neqşibendî-Xalidî bû. Lê di heman demê de muderris, lêkolîner û helbestvan bû. Di gelek qadên cuda da berhemên pir girîng nivîsandine. Piranîya berhemên wî bi Erebi ne. Lê du berhemên xwe yên Kurdî/Kurmancî hene. Yek Rewdunneîm e û ya din jî dîwana wî ye. Navê dîwana wî Dîwana Rûhî ye û bi awayekî klasîk hatiye nivîsandin. Aqtepi di dîwana xwe de tevî mijarên cur bi cur bi qasî ku me fehm kir bi giranî li ser evîna îlahî sekinîye. Di helbestên xwe yên tesewwufî-evîni de jî mezmûnan pir îstifade kiriye. Ev mezmûn bi piranî jî qadên wek ajal, giya, kesayet û endamên xweşikîya yarê ne. Em ê di vê xebatê de li ser beşa giyayan bisekinin. Di beşa giyayan da dar, meywe û kulîlk hene. Ev mezmûn di helbesta klasîk da bi piranî jî bo xweşikîya yarê tîn bikaranîn. Aqtepi jî bi heman awayî cih daye şibandinên bi vî rengî. Aqtepi dora 14 heb nişaneyên giyayî bi kar anîne. Hinek jî van bi aliyekî tenê, hinek jî bi çend alîyan hatine behskirin. Em ê jî bo her mezmûnekê, eger çend wateyên cuda hebin behsa wan bikin û minakên wek hev ên derbarê wê wateyê li bin bidin. Bi vî awayî nêrîna edebî ya Aqtepi ya li ser giyayan baştir dê were dîtin û fehmkirin.

**Peyvên Sereke:** Aqtepi, Mazmûn, Dîwan, Giya, Kulîlk, Dar, Dîwana Rûhî

### Şeyh Abdurrahman Aqtepi'nin Divanında Nebat

#### ÖZ

Şeyh Abdurrahman Aktepi Diyarbakır'ın Çinar ilçesinde dünyaya geldi. Nakşibendî-Halidî şeyhi idi. Aynı zamanda müderris, araştırmacı ve şairdi. Çok farklı alanlarda önemli eserler yazmıştır. Eserlerinin çoğu Arapça'dır. Ancak iki Kürtçe/Kurmancî eseri vardır. Biri Ravdunneîm, diğeri ise divanıdır. Divanın adı Divan-ı Ruhî olup klasik tarzda yazılmıştır. Aktepi divanında farklı konularla beraber anladığımız kadarıyla ağırlıkla ilahî aşk üzerinde durmuştur. Tasavvufî-aşk şiirlerinde pek çok mazmun kullanmıştır. Bu mazmunlar daha çok hayvan, bitki, kişilik ve sevgilinin güzellik unsurlarıdır. Bu çalışmamızda bitkiler grubu üzerinde duracağız. Bitkiler grubunda ağaçlar, meyveler ve çiçekler vardır. Bu mazmunlar klasik şiirde çoğunlukla sevgilinin güzelliği için kullanılır. Aktepi de aynı şekilde bu türden benzetmelere yer vermiştir. Aktepi 14 kadar bitkisel mazmun kullanmıştır. Bazıları bir açıdan, bazıları ise bir kaç açıdan işlenmiştir. Biz her bir mazmun için kaç tane farklı anlam varsa onlara yer vereceğiz. O anlamla ilgili benzer örnekler ise altında verilecektir. Bu şekilde Aktepi'nin bitkiler hakkındaki edebî yaklaşımı daha iyi görülecek ve anlaşılacaktır.

**Anahtar Sözcükler:** Aqtepi, İmaj, Divan, Nebat, Ağaç, Ruhi Divanı

<sup>1</sup>Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Kürt Dili ve Edebiyatı Bölümü, [aslanogluosman@gmail.com](mailto:aslanogluosman@gmail.com). ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6534-3125>

## Plants in the Divan of Sheikh Abd-el-Rahman Aktepi

### ABSTRACT

Sheikh Abdurrahman Aktepi (1842-1910) was born in the Çınar district of Diyarbakır. He was a Naqshbandi-Khalidi sheikh. He was also a lecturer, researcher and poet. He has written crucial works in many different fields. Most of his works are in Arabic. However, he has two Kurdish/Kurmanji works. One of them is Ravdu'n Naim and other one is the Divan. The name of the Divan is "Divan of Ruhi" and it has been written in classical style. Along with different subjects, as we understand he has focused more on divine love in his Divan. He has utilized a lot from images in his poems themed mysticism and love. These symbols are mostly animals, plants, personality and beauty elements. In this study, we are going to focus on the group of plants. There are trees, fruits and flowers in this group. These images are mostly used for lover and for its beauty elements in classical poetry. Aktepi has also likewise given place to such metaphors. Aktepi has given place 14 images in this field. Some of them have been studied from only one aspect, some of them from several aspects. We will talk about all the different meanings they have that are loaded on them and give examples of same types one under the other. In this way, Aktepi's literary view of plants will be seen and understood better.

**Keywords:** Aktepi, Images, Divan, Plant, Flower, Tree, Divan of Ruhi

### Destpêk

23

Remz di jîyana mirovan de ji serdemên ewil da hebûne. Mirovan ji bona ku xwe ji kesên din cudatir bikin û ji ber hin sedemên din nîşaneyên cuda bikar anîne. Ev nîşane bi wateyên xwe wek ala û 'elem, bûne elameta wan kesan û milletan. Piranîya remzan ji wêneyên heywanan, ji alavan û dar û beran dihatin hilbijartin. Mirovan gelek wate li van tiştan bar dikirin û ji bo hin peyaman ev remz bikar dianîn. Di dîroka gelek neteweyan da ev nîşane bi madenan wek heykel hatine çêkirin an li ser çîya, zinar, kevir, text û kaxezên cur bi cur hatine neqîşandin (Erdem, 1989: 352). Bi vî awayî mirovan bi van şeklan jîyana xwe xemilandiye. Piştî ku di jîyana rojane ya civakî da li ajalan, alavan, dar û kulîlkan û hetta şexsîyetan gelek wate hatin barkirin, mirovan ev remz di berhemên xwe da, di wêjeyê de û bi taybet di helbestan da bikar anîn.

Remzên ku di wêjeyê da hatine bikaranîn ra mezmûn tê gotin. Her neteweyekê bi bandora çanda xwe, bi fikra xwe, wate û şîroveyên cuda li van mezmûnan kirin. Helbestvanan ji bo gotinên bi bandor û kurt lêbelê kûr, ji van mezmûnan îstîfade kir. Gelek wate û sifetên cuda bi van mezmûnan îfade kirin. Di wêjeya hin netewan an herêman da bikaranîna sembolan di berhemên tesewwûfî da dest pê kiriye. Ji ber ku mutesewwûfî ji ber şertên hakim û heyî, nikare hestên hundirê xwe eşkere bike. Ji ber vê serî li bikaranîna mezmûnan dide (Pûrnamdarîyan û Şakirî, 1391: 26). Helbestvanan jî gelek tişt, bi van mezmûnan şibandin hev. Bi vî awayî hunera şibandinê ket nav mijara helbestên sembolîk. Wek mînak: Ji bo cesaretê şêr, mezmûnek e. Lê helbestvan dema behsa yekî wêrek dike, di

navbera şêr û wî da şibandîne jî dike. Bi vî awayî mijara mezmûnan bi piranî bi hunera şibandîne va giradayî ye.

Ji van mezmûnan em ê di vê xebatê da li ser gîyayan rawestin. Bi têkiliya helbestvanan û çanda hezar salî di bikaranîna mezmûnan da êdî kevneşopîyek çêbûye û ji bo wan wateyên sereke rûniştine. Ev wate bi piranî ji bo yarê û endamên xweşikîya yarê ku armanca wan evîna îlahî ye û wateyên tesewwûfî ne, hatine bikaranîn. Wek neteweyên din ên rojhilatî Kurdan jî di berhemên xwe yê wêjeyî da ji van mezmûnên gîyayî îstîfade kirine. Ji helbestvanên dîrdem ên Kurd Baba Tahîrê Uryan û Elîyê Herîrî bigirin heta Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî, Feqîyê Teyran û helbestvanên dema me gelek helbestvanan cih daye Mezmûnên gîyayî. Şêx Ebdurrehmanê Aqtepî (1842-1910) jî bi bandora helbestvanên berê xwe li ser kevneşopîya berîya xwe çûye û gelek mezmûnên ji gîyayan bikar anîne.

Di wêjeyê de bi taybetî di helbestê de mezmûn ji bo beyana gelek wateyên kûr tîkî bikaranîn. Nîşane carinan bi tevgerên xwe, carinan bi rewş, şekl, reng, deng û bîhna xwe xwedîyê hin wateyan in. Wek mînak: şêr, him bi şekl û dîmena xwe, him jî bi zexmbûna xwe cesaret û wêrekîyê temsîl dike. Ji ber vê wek remza cesaretê û hêzê di wêjeyê de cih girtiye (Canbazî, 1394: 60; Nîhanî, 1394: 50). Lêv, yaqût û şerab bi rengê xwe yê sor hatine behskirin. Qedeha şerabê ji alîyê rewş, şekl û reng va tê nirxandin; bi rewşa xwe wek camekê dikare bişkê, bi şeklê xwe wek dil e, bi rengê xwe wek xwîn e. Bi van taybetîyan qedeh û dil bi hev ra têkildar dibin (Tarlan, 1998: 27, 42). Bi heman awayî di helbestan da gîya yanî dar û ber û kulîlk bi gelek alîyan hatine bikaranîn. Bi taybet di helbesta klasîk da mezmûnên gîyayan gelek bikar hatine. Bax, baxçe, keskahî, hêşînahî, dar û ber û kulîlk bi dîmenên xwe yê xweşik bala mirovan dikşînin. Bi zîmanê xwe yê halî û rewşî ji mirovan ra tiştinan dibêjin. Razên hundirê xwe vedibêjin. Helbestvan razên veşartî yê wan, bi nêrîna xwe derdixin holê (Rengçî, 1372: 5).

Di helbesta klasîk a Farsî, Erebi û Tirkî da ev mezmûn çawa hatibin bikaranîn, di helbesta klasîk a Kurdî da jî hema hema bi eynî taybetîyan hatine xebitandin. Hin cudahiyên girêdayê çanda wan helbet hene. Bi taybet di helbestên evînî de û tesewwûfî da remz û wateyên wan gelek rûniştine û helbestvan bi piranî şibandînen wek hev dikin. Tenê asta hunera bikaranîna van ji hev cuda dibe.

Aqtepî jî wek helbestvanên klasîk ên berîya xwe mezmûnên gîyayî bikar anîne. Ev bikaranîn carinan wek helbestên klasîk ji bo evîna îlahî di nav helbestên eşkere dînî û tesewwûfî da pêk hatiye. Rêjeya bikaranîna gîyayan a di van da herî hindik e. Carinan di helbestên evînî da dema ku li ser xweşikîya yarê tê sekinandin û nîşaneyên gîyayî tîkî bikaranîn. Ev cure helbest zêde ne. Li ser xweşikîya yarê ji xwezayê zêdetir şibandin tîkî kirin. Lê divê were zanîn ku ji ber kesayeta Aqtepî ya dînî û tesewwûfî di helbestên wiha evînî da jî mebest ji yarê Xweda ye. Hinek cure helbest jî hene ku Aqtepî herî zêde di wan da behsa

xwezayê dike. Helbestên wiha hindik in, lê tê da tewsîfa xwezayê pir hatiye kirin û navê gîyayan pir bikar hatine. Wek ku Aqtepi mîna Feqîyê Teyran dîmenên xwezayê û biharê pêşkeş dike. Aqtepi bi taybet di helbesta 11'an a bi destpêka "*kesk û sor û şîn û zer*", helbesta 15an a bi destpêka "*lebgul û گردangul*" û helbesta 27'an a bi destpêka "*purpizêk min girt yed*" behsa xwezayê bi awayekî berfireh dike û di hemûyan da li ser têkilîya bi xweşikîya yarê ve disekine.

Aqtepi di helbestên xwe de bi piranî navê kulîlkan bikar anîye. Ji kulîlkan jî herî zêde navê gulê bikar anîye. Jixwe ev rewş di helbesta klasîk da jî bi piranî bi heman şeklî ye. Helbestvanan zêde behsa navê gulê kiriye. Aqtepi jî bilî gulê, nesrîn, lale, nêrgîz, sosin û reyhan jî bikar anîne. Xencî kulîlkan darên serwîyê, 'er'êrê û tîrî jî kiriye mezmûn. Wekî din gîyayê qamişê şêkir (nebat) û pîvaz jî hatiye bikaranîn. Em ê yek bi yek li ser van û wateyên ku lê hatine barkirin bisekinin. Ji bo malikên mînakî me dîwana ku ji Weşanên Belkîyê<sup>2</sup> derketiye bi kar anî û di dawîya mînakan da bi hesaba rêza helbestan a di pirtûkê da me jimara helbestê û jimara malik an ristan li ba hev da.

### 1. Kulîlk, Çîçek

Kulîlk, beşa rengîn û bibîhn û tovdar a gîyayan e ku bi wan tovan zêde dibin. Ji bergên sehenî, bergên tacî û tovan pêk tê. Di tevahîya dîrokê da di jîyana takekesî û civakî ya mirovan da xwedîyê cihekî girîng bûye. Ev navê giştî jî wek cureyên wê di helbesta klasîk da zêde bikar nayê. Bi piranî ji bo teswîra bihar û baxan bi awayekî giştî tê gotin. Dema ku bax, di şibandîna da ji bo tiştêkî tê bikaranîn, kulîlk ji bo kes an tiştên di nav wir de tê gotin. Wek mînak her tiştê ku cihekî dixemilîne bi kulîlkan tê şibandin. Ger helbestvanî bi baxekî ve were şibandin, helbestên wî wek kulîlk tîna hesabandin (Rengçî, 1372: 11; Malmîr, 1396: 37; Tarlan, 1998: 123). Lê cureyên kulîlkan zêdetir bi endamên xweşikîya yarê tîna şibandin. Her kulîlkek endameke bedenê temsîl dike. Wek ku gul, rû ye; nêrgîz çav e; lale dil e, Yasemîn spîtiya bedenê yarê ye. Di helbestan da bi piranî bi bêjeyên ezhar, şukûfe, kulîlk û gul derbas dibe.

#### a- Rengînî

Wek navê giştî kulîlk an çîçek xemla hemû bax û baxçe û mêrgan e. Dema behsa xweşikîya wan deran an cihekî tê kirin, behsa rengînîya kulîlkan tê kirin. Ji ber ku xemla xweş kulîlkên rengîn in. Aqtepi bêjeya tirkî "çîçek"ê di şûna "kulîlk" a kurdî bi kar tîne û wexta ku biharê pênase û şîrove dike li ser rengên wan, vebûna wan li nav baxçeyên çivîkan û li mêrgan disekine. Aqtepi jî bo rengînîya wan jî mînaka netewên bi rengên cuda dike. Yek ji van Rom e û a din

<sup>2</sup> Aqtepi, Şêx Evdirrehman, (2013). Şêx Evdirrehmanê Aqtepi Dîwana Rûhî, Amadekar: Rênas Jiyan, Diyarbakir: Weşanên Belkî.

Habeş e. Yanî çawa ku rengên van miletan spî û reş e, kulîlk jî dema biharê li nav çîmên reng rengî ne:

*Wek di nîsan rengereng, çiçek vebin der murxîzar*

*Muxtelit bûn tîk di çîmen leşkerê Rom û Hebeş 11/2*

### **b- Xweşikî**

Kulîlk bi reng û bîhna xwe ya xweş nîşanên xeml û xweşikîyê ne. Her cihê ku dikevinê xweş dikin. Eger evîndar, ji hezkirîya xwe dûr be, xweşikîya kulîlkan jî li ber çavê wî wenda dibe. Dilê wî nare wan kulîlkên xweşik jî:

*Purpizêk min girte yed lakin ji hukmê firqetê*

*Purpizêk û çiçek û sorgul di bîra min ne tê 27/1*

## **2. Gul, werd:**

Gul, ji malbata gulîyan (Rosaceae) e ku gelek cureyên wê hene, bîhn-xweş e û bi îstîrî ye. Ji cînsê gîyayên wek daran e. Di meha Gulan û Pûşperê da vedibin. Kulîlkên wê dîmen-xweş in. Ji aliyê şeklê pelan va hinek cureyên wê sade, hinek nîvqatqatî û hinek jî qatqatî ne (Devrim, 1999: III, 1266; Zavotçu, 2012: 34). Jê ji gelek alîyan va tê îstîfadekirin. Jê rûnê gulan, ava gulan, bîhn û şîranîyên gulan tîn bidestxistin.

Di wêjeyê da û bi taybet di helbestan de kulîlka ku herî zêde tê behskirin gul e. Herî zêde bi navê gul û werd derbas dibe. Wek mezin û fermandarê kulîlkan jî tê qebûlkirin. Di wêjeyê de bi piranî bi rengê xwe û carinan jî bi şeklê xwe cih digre. Gul ji bo yarê wek nîşane û mezmûnek hatiye qebûlkirin. Yanî dema ku gul tê gotin, mebest jê yar e. Xencî vê wek kulîlkên din ji aliyê şeklê û rengî va carinan bi endamên yarê (rû û gup) jî tê şibandin. Lê kulîlkên din bi piranî ji bo endameke bedenî ya yarê tîn bikaranîn. Gul herî zêde ji biharê hez dike û payîz û bayê payîzê dujminê wê ye. Ji ber ku payîz mirina gulê ye. Ji ber tîkilîya bihar û gulê, ji bo navê biharê “demsala gulan” tê gotin. Ev jî ji gîrîngî û para gulê ya di biharê da tê (Aslanoğlu, 2018: 452; Pala, 2009: 171; Zavotçu, 2012: 2012: 34; Yıldırım, Ali, 2012: 2703). Gul, pir temenkurt in. Ji ber ku dema tîn qutkîrin demeke kin şunda hema diçilmisin û dimirin. Bi vî aliyê xwe nîşaneya temenê kin e (Aktaş, 2002: 25; Hadî, 1394: 52; Enverî, *Ferheng-i Kinâyât-ı Sohen*, II, 1359). Bi reng û şeklê xwe yê xweşik gul di ferhengên kînayeyan da wek nîşaneya rûyê xweşik derbas dibe. Ji ber ku rû jî wek gulê sor û zindî ye. Ronahîyê dide dora xwe. Gul bi piranî bi bêjeyên wek roj, heyy, bihar, bax, bostan, gulîstan, gulzar, cînet û çemen ra derbas dibe. Bayê sibê bîhna gulê ji evîndarê wê bilbil ra dibe. Lê bayê payîzê mirina gulê ye. Gul, xweşîyê temsîl dike, lê bê îstîrî jî nabe.

Di tesewufê gul, nîşaneya vebûna dilê salîk berva marîfet û îrfana xwedê ye. Wekî din gul, bi dil va tê şibandin. Ji ber ku di dil da gelek wateyên îlahî û manewî hene û ev raz û wateyên îlahî wek gul tîn hesabandin. Yanî dil baxçeyê

gulan e (Artun, 2010: 179). Gula ku hîn tam venebûye wek remza wahdetê tê qebûlkin. Eger tam vebûbe ew wek kesretê qebûlkin. Bi hunera îstîfayê di şûna pêxemberê me Hz. Muhammed da jî tê bikaranîn.

#### a- Gul û istirî

Gul her çiqas xweşik be û bala meriv bikşîne jî, dema meriv destê xwe davêje gulê istirîyên wê nahêlin ku meriv bi rehetî gulê jê ke. Ev jî nîşaneyê zehmetî û zorîyên evîndarîyê temsîl dikin. Ji bo wê istirî û gul tim li ba hev in. Di helbestan da istirî bi pîranî bi bêjeya “xar”ê derbas dibe. Yanî wek jîyanê bê zehmetî tiştêk bi dest nakeve. Evîndar dixwaze gulê bîhn ke, lê nikare zû zû bigêje gulê. Ji ber ku anstengî û reqîbên ku wek istirîyan li hember wî ne, wî aciz dikin. Dilê evîndar ji ber dûrbûna ji gulê, tim derd û mîhnetan dikşîne. Ev derd û zehmetî, dibin xar û di dilê evîndêr ra darin. Li vir xar wek şûr û tîran e ku li dilê evîndêr dikeve:

*Dil tijî xarê muxeylane ji hicra sorgulan*

*Dê çisan werdê gulan bîn bikim di gel vê mihnetê 27/6*

Di helbestên klasîk da li ser afetê pir tê sekinîn. Yar û endamên xweşikîyê li ser evîndar wek afet in. Hemû bela, xwîn rijandin, fitne û zilm ji wan tî. Aqtepi di helbestekê da her tiştê yarê dişibîne gulê. Bela û zehmetiyên ku ji yarê tî jî wek gul dihesibîne. Yanî gul bi istirîyên xwe gul e; yar bi hîcrana xwe yar e:

*Afetê ‘eşqa te ser min cumle gul tî gulşenê*

*Meqseda aşiq çi gul bit seng e gul hem xar e gul 14/12*

#### b- Gul û xonçe

Xonçe, halê vebûyî yê gulê ye. Carinan di şûna gulê da xonçe tê gotin. Carinan bi hev ra jî tî. Carinan bi şeklê xwe yê girtî û giloverik ji bo dil û qedeha şerabê, carinan bi rengê xwe wek gulê ji bo şerab û êgir û carinan ji bo kesê mestê gotin. Bi biçûkbûna xwe ciwanîya yarê nîşan dide. Dîsa bi biçûkîya xwe ji bo devê biçûkê yê yarê tî gotin ku dîsa mebest jê lêvên sor ên wek gulên biçûk e (Giramî, 1395: 244; Tarlan, 1998: 1985: 68; Çavuşoğlu, 1981: 9, 78):

Xonçe û gul bi hunera tenasubê pir caran bi hev ra tî. Aqtepi di dîwana xwe da li du deran bêjeya xonçeyê bikar tîne. Di yekê da xonçe, bi gulê ra tî. Di wê malikê da Aqtepi xwe wek bilbil dihesibîne. Istirîyên gul û xonçeyê wek tîr li dilê bilbilê evîndar dikevin. Bilbil bi êşa dûrketina ji xonçeyê êş û cefayê dikşîne:

*Xedenga firqetê da dil, dinalim şubhetê bilbil*

*Ji hicra xonçeya sorgul, dikêşim cewr û zîbaê 26/8*

Çawa ku gul him dikeve cihê yarê, him dikeve cihê endamên yarê, xunçe jî ji bo endamên yarê bi taybet ji bo dev û rûyê yarê tê bikaranîn. Helbestvên di malikên jêr da xunçe û dêm bi hev ra anîne. Sibê û êvarî zikra aşiqan yara gulrû ye û wek xunçeyê nûgîya ye, ciwanik e. Li vir bi bêjeya xunçeyê bi taybet biçûkbûn te qesdkirin. Sorbûna rûyê yarê jî nîşana ciwanîyê ye. Ji ber ku her ku sal derbas dibin rengê rûyê ciwanîyê ku sor e û spî ye, berve pîrbûnê û zerbûnê dare:

*Zend û baz û gul bizane kefgul û esbe'gul e*

*Xunçedêm lew aşiqan subh û mesa ezkar e gul 14/8*

Taybetîyên yara xweşik di malikeke din da tèn rêzkirin. Gul û kulîlkên di tebîetê da û sirûştê da wek Leyla, Şêrîn û Zuleyxa ne. Wek yara xweşik bi nazdarî li her derê digerin. Çavên wan şîrîn in, bejna wan dirêj e, rûyê wan wek xunçeyê yanî bijkojan ciwan û sor e û axaftina wan xweş û şîrîn e:

*Sed hezar Leyla û Şêrîn û Zuleyxa der xiram*

*Çeşmê şehla, serwî-bala, xunçe-dêm elfazê xweş 11/3*

### c- Gul û bilbil

Taybetîya herî zêde ku Aqtepî bi gulê ra bikar anîye, têkilîya bi bilbil re ye. Gelek mînakên bi bilbil ra hene lê em ê tenê çend mînakên bidin.

28

Gul, nîşaneyê yarê ye. Bilbil jî remza evîndarê ye ku jê hezdike. Di pîranîya helbestan da gul û bilbil tim bi hev ra tèn. Bilbil ji ber hezkirina gulê û ji ber êşa dûrbûna ji wê, tim dixwîne. Bi heman awayî helbestvan jî xwe wek bilbil dibîne û dibêje ku ew jî wek bilbil bi êşa dûrbûnê bang dike û dixwîne û qet sebra wî nemaye. Aqtepî dibêje her çiqas derd û dûrbûna ji gulê zor be jî, divê sebir ke. Aqtepî ji bo vê gotina xwe hedîsekê jî bikar tîne û bi vê îbareya Erebi li ser girîngîya sebrê disekine. Wateya “es-sebru mîftah-ul ferec” ev e: “sebr, kilîtê rehetîyê ye”:

*Nalîn dikim wek bilbilan, dûr im bêhna ji sorgulan*

*Sebr û sikûna bi dilan, es-sebrû mîftah-ul ferec 5/9*

Taybetîya bilbil, xwendina wî ya ji bo gulê ye. Dîlber wek gula li gulzarê ye. Aqtepî demeke biharê li gul û kulîlk û baxçeyan dinêre û hemû xweşikîyên di biharê da wek dilberên xweşik difikire. Lê dibêje ku dil li hember van xweşikan yek e û mat maye. Ji ber vê jî xwe ra dibêje ku li hember van gulên li gulzarê divê xweş bixwîne:

Çunkî ev dilber **gulê** cûr in di **gulzarê** cemal

“Rûhîya! Wek **bilbilan** her dem bibe efxanî geş 11/7

Gul ger carekê dêma xwe an xelekên por nîşan bide bilbil ji kêfa ra li cihê xwe nikare bisekine. Ji xwe derbas dibe, bêheş dibe. Helbestvan ji hîcreta yarê axîna dikşîne û gihîştinê an jî nêrînekê dixwaze ku dilê mirî îhya bibe. Yanî dilê mirî ê bilbil bi rûyê gulê zindî dibe:

*Îhya bike vî bédilî, carek bi dêmê **sorgulî***

*Wek cilweheyê **bilbilî**, bêtin ji min sed fetl û gerr 10/5*

*Misle **bilbil** bêhiş ê yarê gul endam im çira?*

*Çunkî gêsû helqedar in perçemî ‘eyar e **gul** 14/5*

#### **d- Gul û rengê sor**

Gul, bi rengê xwe yê sor û bi şeklê xwe yê giloverik ji bo rû û gupê yarê tê bikaranîn (Durre, 2002: 178; Tolasa 2001: 469; Gölpınarlı, 1945: 23). Sorbûn zindîbûnê û xweşikîyê temsîl dike. Bi rengê xwe yê sor wek rojê dibiriqê û derdora wê ronî ye û xwe jî ronî dike. Çawa ku mirov dixwaze rojê bibîne, bilbil jî ji bo ku bigêje ronahîya rûyê yarê dixebite. Eger carekê jî rûyê yarê bibîne ji kêfxweşîyê nikare li cihê xwe bisekine û tim li ezmên dê bigere:

*Îhya bike vî bédilî, carek bi dêmê **sorgulî***

*Wek cilweheyê **bilbilî**, bêtin ji min sed fetl û gerr 10/5*

Evîndar hezkirîya xwe bi xweşikîya wê dişêbîne gulan. Taybetîya herî navdar a gulê sorbûna wê ye. Ev taybetî ji gelek alîyan ve bi yara mirovan ra tê berhevdan. wek: lêv, gup, rû, ruxsar, can û tenê yarê wek rengê gulê sor tê qebûlkirin (Tolasa, 2001: 125, 220; Şenödeyici, 2014: 14,42,75). Aqtepî di helbesteke xwe da yarê tarîf dike û her taybetîyê bi gulê va gire dide. Di malika mînakî da lêv, gup, rû û bedena yarê bi gulê tê şibandîn:

*Leb-**gul** û gerdan-**gul** û xebxeb-**gul** û rûxsar e **gul***

*Dêm-**gul** û çehre-**gul** û ten-**gul** seraser yar e **gul** 14/1*



Aqtepi dema behsa xelkê û xemgînîya xwe dike, dibêje ku xelkê yara xwe girt û çûn gerê û bi qedeh, reyhan, gul û sosinan bi hev ra sekinî ne. Li vir mebest ji qedehê dev û lêv in, reyhan pirçên li ser rû û por e, gul jî rûyê yarê ye (Karaalioglu, 59; Pala, 2009: 376; Cizîrî, 2018: 371).

*Îdeyan yarê xwe girtin çûne seyra **gulşenan***

*Muntezir ba saxer û reyhan û **werd** û sosinan 2/5*

#### e- **Gûl û bîhn**

Taybetîyeke herî navdar a gulê bîhna wê ye. Ji ber bîhna xwe pir jê tê hezkirin. Ji ber vê jî gulê gulav tê çêkirin û wek bîhn tê bikaranîn. Çawa ku evîndar dixwaze bîhna yara xwe bistîne, bilbil jî hesreta bîhna gulê ye. Bîhna gulê ji bo evîndêr bîhna rû û zilfa yarê ye. Ev bîhn carinan wek mîsk tê binavkirin. Zilfên bîhnxweş tîn ser rûyê sor ê yarê. Bi vî awayî tîkilîya rû û bîhnê bi rîya zilfan e. Evîndar eger ji zilfên yarê dûr be, tim dinale. Çawa ku bilbil ji bîhna gulê dûr keve, tim dixwîne ew jî dinale. Lê çare sebr e. Eger evîndar sebir ke hesret ê demekê biqede:

*Nalîn dikim wek **bilbilan**, dûr im bêhna ji **sorgulan***

*Sebr û sikûna bi dilan, es-sebrû mîftah-ul ferec 5/9*

30

#### f- **Gûl û yar**

Gul, ji kulîlkên din cudatir kesayeta yarê bi xwe jî temsîl dike. Yanî gul, ne tenê ji bo şibandina endameke yarê, di heman demê da di şûna yarê da jî cih digire. Aqtepi muhtemelen demeke biharê li kulîlkên xweşik dinêre û helbestekê li ser xweşikîyên cûr bi cûr dinivîse. Biharê wek gulzareke xweşik qebûl dike û dîlberên ku Xwedê xweşik afirandine jî wek gulên di vê gulzarê da qebûl dike. Aqtepi jî ber van dîlberên wek gul ji xwe ra dibêje ku mîna bilbilan kêfxweş be û bang ke. Li vir li ser tîkilîya gul û yarê, gul û gulîstanê disekine:

*Çunkî ev dilber **gulê** cûr in di **gulzarê** cemal*

*“Rûhîya! Wek bilbilan her dem bibe efxanî geş 11/7*

Aqtepi di malikeke din da dîsa yarê dişêbîne gulê û dibêje eger roja qîyametê gul jî di baxçeyê cînetê da tunebe ez naxwazim herim cînetê jî:

*Wextê qiyamet saetê, bê **werdê** baxê wesletê*

*Wellahî naçim cennetê nadim li Firdewsê nezer 10/2*

Dema meriv bi yara xwe ra be jîyan wek cejn û eyd e. Eger meriv ne li ba hezkirîya xwe be, ew roj cejn be jî meriv nikare kêfxweş be. Aqtepi kêfxweşiya xelkê -çi mezin be çi biçûk- dişêbîne kêfxweşiya gul û bilbilên ku li ba hev in û bi hev ra li bihara xweşik temaşe dikin. Bi hevrabûna evîndar û hezkirîyan wek cejn şîrove dike. Dibêje ku herkes mîna bilbilan li ba yara xwe ye, her bilbil bi gula xwe ra ye. Lê bi xwe ji yara xwe dûr e. Bi vî wayî Aqtepi ji dûrbûna yara xwe, ji xemgînîya xwe gazincan dike:

*Îd e keyf û şahî ye nêv xas û 'amê xulxul e*

*Yekyekan aşiq li ser **sorgul** mîsalê bulbul e 2/3*

*Îd e, nik xelqê temaşa ye wekî fesla bihar*

*Nexmexwîn in her kesek ber **werdê** weslet sed hezar 2/17*

Di vê malika jor da Aqtepi ji bo gulê bêjeya “werd”ê û ji bo bilbil jî bêjeya “hezar” bikar anîye. Wek ku tê zanîn bêjeya “hezar”, tê wateya “bilbil” jî (Tolasa, 2001: 301, 454; Durre, 2002: 245, Kurnaz, 1987: 485). Dibêje ku bi hezaran bilbil ji bo gula xwe stran dibêjin.

31

Armanca evîndar tenê hezkirîya xwe ye. Her gav wê difikire. Aqtepi jî hezkirîya xwe şibandiye gulê. Çawa ku bilbil tim gulê difikire û ji bo wê dixwîne, Aqtepi dibêje ku wek bilbil zikr û xwendina me jî tim gul e:

*Yarê min terkîba endamê **gul** e, yekser **gul** e*

*Werdê min daîm **gul** e, hem qelbê min efkar e **gul** 14/11*

Cudabûna ji yarê mîna tîran dil birîndar dike. Ji ber vê evîndar mîna bilbilan dinale:

*Xedenga firqetê da dil, dinalim şubhetê bilbil*

*Ji hicra xunçeya **sorgul**, dikêşim cewr û zîbaê 26/8*

Carinan helbestvan xwe û bilbil dide hember hev, evîna xwe, ji a bilbilan xweştir dibîne. Di çavê evîndar de gul û hezkirîyek tenê heye, ew jî a wî bixwe ye. Gulên ku bilbil jê ra meyl dikin vala ne, bê wate ne. Li vir Aqtepi îşareta hezkirîya rast xwedê dike û dibêje ku tenê xwedê gul û hezkirîya rast e. Ên

dinyewî ne rast in, mecazî ne. Bi vê gotinê helbestvan li ser evîna rast û mecazî disekine:

*Fîl heqîqet **gul** yek e, ev nazika şeng û şepal  
Bilbilan bêhûde meylê **werdê** der bustan dikin 21/13*

Evîndar eger bigêje zilf û perçînên yara xwe êdî qîmet û rûmeta mîsk û gulan namîne. Aqtepî li vir gul û endamên yarê dide ber hev:

*Qîmeta mişka Tetarê, rûmeta **werda** biharê  
Kîrye napeyda bi zarê, zulf û perçînê di min 22/14*

### **g- Gul, bax û bihar:**

Carinan jî gul tenê xemla gîya, mêrg û biharê ye. Wek endameke ji xwezayê tê behskirin. Bi vî şeklî gul, nişaneyê geşbûn û xweşbûna biharê ye. Di dîmeneke wiha xweşik da divê mirov kêfxweş be, lê Aqtepî dibêje ku eger dîlbera min tunebe dilê min nare tişteki:

*Sosin û sorgul di çîmen restinê fesla bihar  
Dilber im peyda nehin meyla me yekser nare tê 27/2  
Qîmeta mişka Tetarê, rûmeta **werda** biharê  
Kîrye napeyda bi zarê, zulf û perçînê di min 22/14*

32

### **3. Nesrin**

Navên wê yên din Nestern, Nesteren, Nesterîn e. Cureyeke kulîlka nêrgîzê ye. Rengê kulîlkê zer an spî ye û bîhnexweş e. Xwedîyê pelên dirêj û xêzxêzî ye. Di daristanan da û li cihên bi şilî bi xwe şîn dibe. Gula kovî jî tê gotin. Di çêkirina bîhnan da tê bikaranîn. Ev kulîlk di bihar û havînê da dest bi mezinbûnê dike û di nivê zivistanê de kulîlkan dide (Enverî, *Ferheng-i Rûz-ı Suhen*, 1383: 1252; Mûîn, 1376: 4721; Cizîrî, 2018: 232, 301; Onan, 1991: 515). Ji havînê heta zivistanê dora du mehan radikeve û di zivistanê de kulîlkan dide. Jê ra kulîlka zivistanhez jî tê gotin. Cinsekî wê li çolan jî mezin dibe. Ji ber vê jê ra gula çolan, gula teboxê û gula kovî jî tê gotin. Bingeha xwe ji başûrê Emerîkayê ye. Sê şaxan dide û di her şaxekî da ji diduyan heya şeşan kulîlk derdikevin.

Di wêjeyê de bi rengê xwe yê spî, zer, û sor û bi bîhna xwe xweş tê behskirin. Bi rengê xwe wek gul û yasemînê ji bo rû û gupê yarê tê bikaranîn. Bi rengê xwe wek çavkanîya ronahîyê tê hesabandin. Ev şibandina ronahîyê jî ji taybetîya rûyê yarê tê. Ji ber ku rûyê yarê di heman demê de wek roj û heyv ronî ye. Roj û heyv jî rengên vê kulîlkê temsîl dikin. Bi ronahî û spîtiya xwe tiştên

wek hêstir, dilop û kincên spî ji bo nêrgîzê tên bikaranîn. Ev kincê spî carinan dikare kefen be jî (Avşar û Cengîz, 2017: 68; Enverî, *Ferheng-i Kinâyât-ı Sohen*, II, 1439; Pala, 2009: 67, 116; Tarlan, 1998: 1998: 500; Tolasa, 2001: 2001: 353; Cizîrî, 2018: 232, 301). Carinan ji bo tenasubê tenê bi kulîlkên din ra û bi bax û biharê ra tê. Di tesewwufê da xweşikîyên xêncî xwedê yanî masîwayê temsîl dike.

#### a- Sipîtî û ronahî

Nesrîn, di dîwana Aqtepe da li du deran derbas dibe. Bi rengê xwe yê spî ronahîyê, gup û rûyê yarê nîşan dide. Bi heman wateyê bi gulê ra pir tê gotin. Li dijî wê jî reşahî heye ku Aqtepe ew bi zilfên yarê gotiye. Di malika jêr da nesrîn bi gulê ra ronahîyê û bi zilfa reş ra spîtiyê nîşan dide:

*Zulfê meşkin da du sed te'ne li nesrîn û gulan*

*Îd û newrozên li min da çerxê etles xulxuland 4/11*

#### b- Nesrîn û yar

Kulîlk wek ku tê zanîn carinan wek parçeyek ji xwezayê, carinan ji bo endamên bedena yarê û carinan jî bi tevahî di şûna yarê da tê gotin. Aqtepe li cihekî li ser rûnişandan û nêrîna yarê disekine. Rûyê yarê bi perdeyê veşartî ye. Lê ev perde porê reş ê yarê ye. Dema ku yar rûyê xwe ji nav zilfan derxe û rawer ke û cîlweyên xwe bi vî awayî nîşan bide evîndêr, nêrînen wê wek tîr û teber êrîş dikin ser wî. Di malika duyem da wek wateya yekem dibêje dê yar ji paş perdeyan derkeve. Lê kesê ku ê derkeve yanî yara xwe wek nesrîn bi nav dike. Bi vî awayî yar û nesrîn di cihê hev da hatine bikaranîn. Li vir derketina yarê bi derketina nêrgîz û gulê hatiye mînandin:

*Saeta yar cîlweger bê, bi xencer û tîr û teber bê*

*Dê ji ber perdan bi der bê, werdê nesrîne di min 22/19*

#### 4. Lale

Navê cureyên gîyayekî ye. Ji malbata sosinîyan e û ji cureya Tulîpan e. Wek kulîlkên xemlê tên mezinkirin. Koka xwe bi şeklê pîvazê ye (Devrim, 1999: IV, 2033). Di biharê da vedibe, di payîzê da tê çandin. Zêdetir li cihên ku axa xwe bi xîz û zibil e mezin dibin. Ji bo dermankirina nexweşîyan jî tê bikaranîn. Ev kulîlk sor û zer û rengên di navbera wan da ye.

Derheqê laleyê da çîrok û efsaneyên curbicur tên vegotin. Hinek dibêjin ku li ser pelê laleyê dilopa avê hebûye. Dema brûsk lêketîye pelê wê şewitiye. Paşê ew dicemide û dibe lale. Dibêjin ku ew reşahîya di navenda kulîlkê da jî bermahîya wê şewatê ye. Di çavkanîyên rojavayî da tê gotin ku xwedayê roj û gîyayan

Adonîs dema ku dimire xwîna xwe dirijê erdê û bi wê xwînê ev lale şîn bûye. Yanî dîsa di mîtolojiyê da jî têkilîya reng û xwînê heye.

Di wêjeyê da bi piranî bi rengê xwe yê sor, bi rengê reş ê di navendê da û bi şeklê xwe tê behskirin. Sorbûna pelên wê, reşbûn û şewitîbûna mayîna xwe ku wek dil li navendê cih digire, nîşaneyê êş, derd û şewitînê ye. Ji ber vê wek laleya daxdar yanî laleya şewitî tê zanin (Yıldırım, Nimet, 2008: 483; Tolasa, 2001: 220, 448, Tarlan, 1998: 335). Biwêjên wek xwînîbûna kezebê, şewitîna dil û herwekî din ji ber vê tînen bikaranîn. Dema ku reng û şekl bi hev ra were fikirîn teşbîha qedeh û şerab tê çêkirin. Bi vî alîyî jî remza qedeha şerabê û birîna li ser sînga evîndar e. Ji ber rengê xwe yê sor, rû û gupê yarê û hêstirên evîndar bi laleyê va tînen şibandin (Devrim, 1999: IV, 2033; Padişah, 1346: 203; Talibiyani, 1382: 181; Tolasa, 2001: 215). Wekî din reşahîya di navberê da wek xala li ser rûyê yarê ye. Lale dema ku were qutkirin hema dimire. Ji ber vê jîyan û umrê kin temsîl dike (Aslanoglu, 2018: 459).

#### a- Lale û rengê sor

Lale her çiqas çend rengên wê hebin jî bi piranî bi rengê xwe yê sor wek gulê ji bo rûyê yarê tê bikaranîn. Rengê sor xweşikîyê, zindîbûnê û ciwanîyê nîşan dide. Helbestvan teswîra biharê dike û kulîlkên li baxçeyan bi zêdebûna wan dişibîne stêrka Perwînê ku şeş an heft heb in. Ji hebûna kulîlkên laleyan wek keçên rûlale behs dike. Bi vê şibandîna lale û rengê sor tînkildar dike:

*Mislê perwîn e sema cem in di çîmen lale-rû*

*Fewcefewc in der temaşa heft û heyşt û pênc û şeş 11/6*

#### b- Xweşikî

Gelek helbestvan bûyerên rind an tiştên xweşik bi xweşikîya yarê va girê didin. Bi vî awayî hunera husna te'lîl yanî xweş-sedemîyê çêdikin. Aqtepe jî dema mezinîya xweşikîya yarê tîne zimên dibêje ku gelek kulîlkên bêhnxweş ên wek rihan û laleyê bîhna xwe ji yarê distînin û ji ber wê herkes ji bîhna wan hez dike:

*Rihan û lale û qetmer, zîbad û mawer û anber*

*Ji rengê buyê te yekser, ezîzin ew ji xelqê ra 1/20*

### 5. Nêrgîz

Jê ra di latîni da “Nergisus”, di Firensî da “Narsis”; di Erebî da “Nercis” û di Farsî da “Nergîs” tê gotin. Nêrgîz wek lale û simbil gîyayekî serikî ye. (Devrim, 1999: V, 2439). Kulîlkên wê bi bîhneke bi bandor in, reng zer û spî ne. Di navenda her kulîlkê da taceke zer an spî heye. Bi piranî wek gîyayeke xemlê tê mezinikirin. Serikên xwe jehrî ne. Pelên li dorê ên tacî şeş heb in.

Di mîtolojîya Yunanîyan da çîrokek li ser nêrgîzê tê gotin. Tê gotin ku qehremanekî Yûnanî bi navê Narkissos yekî xwehez e. Rojekê li daristanê dema ku digere li avekê dinêre û xwe dibîne û evîndarê xwe dibe û xwe berdide avê û dimire. Perî dema ku li cinazeyê wî digerin dibînin ku di avê da kulîlkeke reng û bîhnxweş şîn dibe. Ji wê kulîlkê ra nêrgîs dibêjin. Ji ber vê nêrgîz, nîşaneyê xwehezîyê ye jî (Atan, 2011: 137, 404; Pala, 2009: 356).

Ji ber şeklê xwe û efsaneyê mîtolojîk bi piranî di wêjeyê da bi çêv ra têkilî tê çêkirin. Ji nêrgîzê kîneyê çavê yarê ye. Dilopên çavan jî wek nêrgîz tên fikirîn. Şeklê xwe wek kesê hustîxwar e. Ji ber ku pelên vê kulîlkê tim verkirî ne, wek kesê ku tim şîyar be û qet ranekeve tê fikirîn. Bi vê nêrînê têkilî bi mestîyê û çavbixewîyê ra çêdibe (Pala, 2009: 356; Hevarî, 1995: 40; Affî, 1359: 2483; Horremşâhî, 1387, 450; Azad Menîş ve Şerîfî-b, 1391: 27; Nasîf ve diğêrlerî, 2004: 123; Tolasa, 2001: 481). Têkilîya nêrgîzan ya bi çavê mest ra ne tenê bi van sedeman e. Wekî din tê zanîn ku di koka nêrgîzan da taybetîya haşîşî yanî esrarî heye. Ji ber vê alîyekî rast ê serxweşîyê jî heye. Di wêjeyê da bi taca zer a li ser jî pir tê behskirin. Dema biharê wek ku nêrgîzê taca xwe danîbe ser serê xwe (Aslanoğlu, 2018: 463).

#### a- Mexmûrî

35

Taybetîya herî mezin a nêrgîzê, şibîna çavên yarê ye. Lê çavê herî xweşik jî çavê mexmûr yanî bi xew û mest ku tam ne şîyar e. Evîndar wan çavên şîrîn û mexmûr dixwaze û ji ber wan dibe esîrê evîne:

*Temenna nêrgîza mexmûr, şeraba cewhera engûr*

*Dil û canê me kir rencûr, kirim yexsîrê sewdaê 26/19*

#### b- Xweşikî

Nêrgîz ji wan kulîlkan e ku ji bo teswîra xweşikîya yarê pir bi kar tê. Lê wek ku tê zanîn evîndar eger bi evîna yara xwe keve, êdî xweşikîya nêrgîzê jî li ber çavê wî namîne û dilê wî naçe tu kulîlkan:

*Meylê dil çewa biçit ser purpizêk û nêrgîzan*

*Çûn ji hicrê yarê serkeş ketme pêk û herqetê 27/3*

### 6. Sosin

Di Farsî da sûsen û di Kurdî sosin tê gotin. Pelên wê zirav û dirêj in. Welatê wê ye kev Emerîkaya Başûr e. Rengên cuda yên wê hene. Zer, sor, spî, pembe û

turuncî ne. Bi piranî bi serikên wek pîvazan tên çandin. Li malan jî wek kulîlkên xemlê tên mezinkirin.

Di wêjeyê da jî ber şeklê xwe yê zirav û dirêj wek zimên tê fikirîn û têkilî bi axaftinê ra jî tê çêkirin. Bi vê nêrînê bi kesên ku xwedî ziman in lê nikarin bipeyivin tê şibandin. Bi vî awayî kesên lal jî nîşan dide (Destkong, 1391: 20; Şefî' Hânî, 1389: 17). Dema ku navê wê derbas dibe behsa gotin û xwendinê tê kirin. Bi vî alîyî sosin dikeve cihê kesên ku dipeyin jî. Carinan bi rengê xwe yê spî û zer jî cih digire. Rengê spî bi piranî wek kulîlkên din bi ronahîya xwe ji bo rû û gupê yarê an kincan tê bikaranîn. Bi heman wateyê tiştên rind û bixêr bi rengê spî tê gotin. (Mehdevifer, 1392: 129; Mehdevîfer, 1391: 70). Dema behsa bihar, baxçe û keskahîyan tê kirin navê wê, bi kulîlkên din ra tê gotin.

#### a- Xemla biharê

Di dîwana Aqtepi da sosin li her derê wek xemla biharê bi xweşikîya xwe hatiye behskirin. Aqtepi sosin û gulên wek parçeyêke biharê dijmêre. Bihar bi mêrg û kulîlkan li ber çavan pir xweş dixuye. Lê eger evîndar di vê dîmena xweş da ne li ba evîna xwe be an yara wî xuya neke û ew jê dûr bimîne tu xeml û xweşikî wî kêfxweş nake, meyla wî li ser wan sosin û gulên jî nabe:

*Sosin û sorgul di çîmen restinê fesla bihar*

*Dilber im peyda nehin meyla me yekser nare tê 27/2*

36

Bi heman wateyê di wê bihara xweşdîmen da çiqas gul, sosin, binefş û purpizêk hebin jî di dilê evîndêr da, li ba sohbeta yarê ne xwedîyên tu qîmetî ne, bi pereyekî nakin. Ji bo evîndaran eger yar hebe tiştên nebaş jî baş xuya dikin; lê eger yar tunebe her tişt hebe jî bê wate ye û tu xweşikî li ba tehma sohbet û dîtina yarê, xweş xuya nake:

*Sed gul û sed sosin û sê sed binevş û purpizêk*

*Yek pere nayê li nik dil ew di sûka mehbetê 27/4*

#### b- Sosin û yar

Sosin an kulîlkên din ên wek gul û binefş bi taybetîyên cuda tên behskirin. Yek ji wan jî ketina şûna yarê ye. Yanî sosin yar e, evîn e, hezkirî ye. Aqtepi dema kêfxweşîya xelkê û xemgînîya xwe dike dibêje herkesî yara xwe ya reyhan û gul û sosin girtin çûn baxçeyan û di destê wan da qedehên şerabê hene, lê ez bê yar tenê mame:

*Îdeyan yarê xwe girtin çûne seyra gulşenan*

*Muntezir ba saxir û reyhan û werd û sosinan 2/5*

## 7. Reyhan

Jê ra Îsperxem, îsperhem, şahê îsperem, nazbû û zemîran jî tê gotin. Wek gîyayê reyhan jî tê zanîn. Bi piranî cihên germ û hişk hez dike. Li dijî sermayê hessas e. Welatê wê Îran û Hindîstan e. Koka xwe rast e, bêpirç an pirç pir hindik in, pirşaxî ye û bi pel e. Pelên wê bîhnxeş in. Pembe û spîreng in (Yıldırım, Nimet, 2008: 639; Devrim, 1999: II, 1047). Meyweyên wê biçûk û bi reşahîyeke birqonekî ne. Pelên wê kesk an mor in. Ên mor wek reyhana reş jî tê binavkirin. Di çêkirina bîhnan da, ji bo zêdekirina bandora vexwarinên wek şarab û şerbetê tê bikaranîn. Wekî din ji bo dermanan jî jê tê îstifadekirin. Reyhan di heman demê da navê cureyeke nivîsê ye.

Di wêjeyê da bi piranî bi bîhna xwe bikar tê. Ji bîhnê şunda reng û şeklê wê tê. Por, zilf û pirçên ziravik ên zerik ên li ser rûyê yarê bi reyhanê va tîn şibandin (Pala, 2009: 376; Karaalioglu, 1975: 142; Tarlan, 1998: 1998: 142, 272). Di van şibandinan da jî bi piranî bîhn û reng girîng e. Destekirina reyhanan jî wek guliyên por tê hesabandin. Ji ber ku tê wateya cureya nivîsê, carinan bi tîkilîya nivîsê jî tê behskirin.

### a- Reyhan û zilf

37

Tîkilîya herî zêde ku bi reyhanê tê çêkirin, reng û bîhn e. Ji aliyê rengê va reyhan bi piranî wek reş tê gotin, ji aliyê din va jî bi bîhna xwe ya xweş tê behskirin. bi her du taybetîyan reyhan bi zilfê ra tîkildar dibe. Ji ber ku zilf him reş e, him jî bîhnxeş e. Bi piranî li ser şîbîna van her duyan tê sekinîn. Lê Aqtepe di malika jêr da zilfê ji reyhanê mezintir digre û zilfa yarê tinazan bi reyhanê dike dibêje:

*Aşiqan pur dîn sedeq, ez bilbilê dilber ji gul*

*Zulfê mişkîn te'neha der sunbulê **reyhan** dikin 21/15*

### b- Reyhan û yar

Kulîlk pir caran ji bo xweşikîya endamên cuda cuda ên yarê tîn gotin. Lê carinan jî rasterast dikevin şûna yarê û hezkirîyê. Reyhan jî bi bîhna xwe ya xweş û bi pelên xwe yên wek zilf, bi rengên xwe yên xweşik wek yarê ye. Herkes bi yara xwe ya wek reyhan û sosin ra ye, lê şaîr ji evîna xwe dûr e:

*Îdeyan yarê xwe girtin çûne seyra gulşenan*

*Muntezir ba saxir û **reyhan** û werd û sosinan 2/5*

Rihan her çiqas bîhnxeş be jî bi rastî ji ber bîhna yarê wisa xweşik in:



**Rîhan** û lale û qetmer, zîbad û mawer û anber

*Ji rengê buyê te yekser, ezîzin ew ji xelqê ra 1/20*

## 8. Nebat

Nebat bêjeyeke Erebi ye û di wateya gîya da ye. Lê wateya duyem jî gîyayê qamişê ye. Jê ra ney, nay û nal jî tê gotin. Ev nav bi Farsî ye. Bi Erebi jê ra Qasab tê gotin. Wek qamişê şeker jî tê zanîn. Lewra di nav van qamişan da aveke şîrîn heye û berê ji vê avê şeker dihat bidestxistin. Ji bo welatên germ ev qamiş gîyayekî girîng e. Yek ji van welatan jî Misir e. Li van welatan ava qamişan wek şerbeta herî navdar û erzana e. (Mutçalı, 1995: 708; Omar, 2008: 1818; Ma'luf, 1956: 632; Tolasa, 2001: 93). Ji vî qamişî aleteke muzîkê ya pîfkirinê ku li kêlekê qulik hene û bi şeklê lûleyekê ye tê çêkirin. Bi pîfkirinê û bi tevgerê bi pergalê aheng a tilîyan tê lêxistin. Ji ber ku ji qamişê hatiye çêkirin ev nav li vî aletê hatiye kirin (Omar, 2008: 2152; Kam, 1998: 35; Çelebioğlu, 1998: 532, 536). Qamiş wek şerbetê bi şîrînbûna xwe û wek aleta muzîkê bi dengê xwe derdikeve pêş.

Di wêjeyê da bi şîrînbûna xwe ji bo hin endamên yarê tê bikaranîn. Ji van şibandinan tiştê herî navdar lêv û gotinên yarê ne. Taybetiya duyem dengê neyê ye ku bi piranî ji bo axîna evîndar wek hêmana şibandinê tê bikaranîn. Tiştê ku neyê dide zarkirin, evîn e. Ney, bi meya şîrîn serxweş e û bang dike. Ji ber vî li ser şîbîna ney û meyê jî huner tî çêkirin (Tolasa, 2001: 65; 536; Onan, 1991: 437). Qamiş, bi tîkilîya pênûsê gelek tê behskirin. Ji ber ku ji qamişan pênûs tî çêkirin.

### a- Nebat û lêv

Nebat, bi wateya xwe ya qamişê herî zêde ji bo şîrînbûna xwe tê behskirin. Bi şîrînbûna xwe jî ji bo lêvên yarê û axaftina yarê wek hêmana şibandinê bikar tê. Ev lêva şîrîn a yarê ji bo evîndêr wek ava jîyanê ye. Lê hezkirî, dil-kevir e û ji evîndêr dûr e. Ji ber wê evîndar bê ava jîyanê dimire:

*Sengî qelbê û **leb-nebatê**, bir ji min ismê heyatê*

*Her dema badê seba tê, taze ne birîne di min 22/12*

### b- Gîya

Helbestvan behsa derketinê evîna xwe dike. Dema ku ew yar ji eywanê rûyê xwe nîşan dide û wek rojê hiltê hemû alem dar û nebat yanî gîya bi ronahîya wê ronî dibin. Li vir nebat bi wateya gîyayên ji rêzê ji bo hemû cureyan hatiye gotin:

*Zînetê û xemla mubarek xawera şerqê hilat*

*Eksê û nîşan in tedarik xemilîn darê **nebat** 4/2*

## 9. Piyaz-pivaz

Bi Farsî “pîyaz”, bi Kurdî/Kurmancî “pîvaz” û bi Erebî “basal” tê gotin. Ji malbata nêrgîzîyan e. Welatê vî gîyayî Rojavaya Asyayê ye. Wek serik di bin axê da tê çandin û pelên kesk derdikevin derve. Him pelên xwe yên kesk him jî koka xwe ya di bin axê da tê xwarin. Pelên xwe kesk tên xwarin, lê serikê xwe tê hişkkirin û hişk tê xwarin. Bîhna xwe gelek bi bandor e. Ji ber wê bîhna wê mirovan aciz dike. Tehma wê tûj e.

Di Qur’anê da di sûreya Baqarayê da derbas dibe. Lawên Îsrâîliyan ne’metên ku Xwedê dane naecibînin û ji Mûsa ra dibêjin ku ji Xwadê beqle, encûr, sîr, nîsk û pîvazan dixwazin (Bnr. Baqara, 62). Di ayetê da li hember xwarinên xweş wek xwarineke ne hêja derbas dibe. Û dîsa bi vê bûyerê ra têkildar ji bo rexneya yahûdîyan tê gotin.

Di wêjeyê da zêde behsa pîvazê nayê kirin. Bi piranî di helbestên civakî da wek nîşaneyê feqîrîyê tê behskirin. Ji ber ku feqîr bi piranî nan û pîvazê bi hev ra dixwin. Bi vî awayî pîvaz û nan bi hev ra tê gotin (Bnr: Yeniterzi, 2013: 437). Bi bîhna xwe ya nebaş ji bo berhevdana bîhna xweş a yarê tê gotin. Bi vê mebestê kulîlkên bîhnxweş, mîsk, anber û pîvaz bi hev ra tên (Sefercioğlu, 1990: 87, 94; Mevlana, 1995: 459). Pîvaz bi bîhna xwe meriv aciz dike, lê eger xirab bibe zêdetir dîmeneke nebaş derdikeve holê. Ji ber vê ji bo tiştên kirêt û nexweşik jî tê bikaranîn û bi dijberîya tiştên rind tê behskirin.

39

### a- Bêqîmetî

Ji bo evîndar armanca jîyanê, gihîştina yara xweşik e. Eger bigêje wê yara spî û xweşik êdî hemû دنیا li ber çavê evîndar bi qasî pîvazekê jî bi hêja ye. Li vir pîvaz bi bêqîmetîyê derketîye pêş:

*Ger muzaffer bim bi wesla dilberê gerden-beyaz*

*Her du alem nayê ber çeşmê me qîmet yek peyaz 4/34*

## 10. Serwî

Ev dar, di her demsalê da zindî dimîne û pelan naweşîne. Gelek cureyên wê hene. Ên herî navdar ku tên behskirin ev in: Serwîya naz, serwîya sehî (rast), serwîya azad, serwîya kûhî (çîyayî), serwîya soxdar, serwîya Lubnanî. Li welatê Başûrê Ewrûpayê zêdetir e. Di du salan da mezin dibe. Li gorîstanan û li park û ber rîyan tên çandin (Musahib, 1380: I, 1289; Tuğlacı, 1985: VIII, 1559, 2558). Ev dar li cihên avî şîn dibe û ji avê pir hez dike. Ji bo wê zû dirêj dibe.

Di wêjeyê da dara ku herî zêde ji bo yarê te gotin ev e. Bi dirêjîya xwe bejna yarê nîşan dide. Dema ku ba lêdixe û hêl dibe dişibe yara ku bi nazdarî dimeşe (Korkusuz, 2005: 152; Durre, 2002: 177; Tuğlacı, 1985: VIII, 2559; Tarlan, 1998: 62). Pelên wê dema ku bi bê dihejin wek ku porê yarê ber bayê keve. Ji

ber ku di her demsalê da kesk e alema ebedî nîşan dide. Ji ber vê taybetîyê di gorîstanan da pir tê çandin. Bi bejna xwe ya dirêj hilkişîna alema ebedî temsîl dike. Dîsa ji ber ku bejna xwe dirêj û rast e, rastbûnê nîşan dide. Serwî di teswîran da tim li ber av û çeman û bi mêrg û baxçeyan tê behskirin. Di tesewwûfê da bi bejna xwe ya wek elîfê û wek jimara yekê tê wateya wehdeta Xwedê.

#### a- Serwî û bejn

Serwî di hemû malikan da ji bo bejna dirêj a yarê hatiye gotin. Di gelek malikan da helbestvan taybetîyên endamên yarê dibêje. Yek ji van jî bejna yarê ye. Bejna yarê herî zêde bi dara serwîyê va tê şibandin:

*Qed serwe, gerden sade 'ac, eswed'uyûna ser bi tac*  
*Naket li derdê min ilaç, es-sebru mîftah-ul ferec 5/15*  
*Sed hezar Leyla û Şêrîn û Zuleyxa der xiram*  
*Çeşmê şehla, serwî-bala, xunce-dêm elfazê xweş 11/3*  
*Bi qurban ew qeda wekî serwê baxan*  
*Bi heyran xalê reş teşbihê zaxan 20/9*

### 11. 'Er'er

Ar'ar jî tê nivîsandin û xwendin. Er'er cureyeke serwîyê ye. Ji ber ku li çolê û çiyayan şîn dibe jê ra er'era çiyayî tê gotin. Ev jî wek serwîyên din li dijî sermayê berxwedêr e û zexm e. her demsalê kesk û zindî ye. Pelên wê zivistanê jî naweşin (Cîhanî, 2013: 377; Mâzenderânî, 1377: 568; Pala, 2009: 25). Pelçên wê mezin in û zêde ne. Dareke pir zexm e. Berê ji bo sergirtina malan jî dijat bikaranîn.

Di wêjeyê da xwedîyê taybetîyên dara serwîyê tê. Herî zêde ji bo bejna yarê wek hêmana pêşbandinê tê bikaranîn. Dema behsa bejna yarê tê kirin, wek îstîfere serwîya er'êrê an er'er tê gotin. Ji bo bejna yarê bi wê ra, navê darên şimşad, serwî, çinar, sanevber û tûba jî carinan bi tenasubê tê anîn. Bi dirêjbûna xwe têkilî bi ezmanan jî tê çêkirin. Ji ber keskmayîna herdemî têkilîya bi ebedîyetê ra jî tê behskirin (Zavotçu, 2012: 17; Tolasa, 2001: 271; Sefercioğlu, 1990: 200, 402; Fûladî ve Mansur, 1389: 136). Hêmaneke din ku bi er'êrê ra tê behskirin, ba ye. Ji ber ku er'er bi bejna dirêj bi bayê ra hêl dibe. Ev hêlbûn wek meşa yarê a bi naz e.

### a- Er'er û bejn

Di helbesta klasîk a wêjeya dîwanî da çawa ku bi piranî er'er ji bo bejna yarê tê bikaranîn, Aqtepi jî bi heman awayî dema ku behsa endamên yarê dike ji bo bejna wê dara er'erê tîne zimên. Bi vê şibandîne bal dikşîne ser bejna dirêj a yarê:

*Çeşmê hûrî, werdê curî qedd û qamed 'er'erê  
Der lehîbê ateşê ez ketme pencê beglerê 13/11*

## 12. Şimşad

Şimşîr jî tê gotin. Dareke ji malbata şimşîrîyan e. herdem wek devîyên kesk û daran e. Kulîkên wê bi rengê zerê keskî ne. Darê wê pir hişk, têtûz e, rast, birqonek û zexm e. Ji darê wê gelek cureyên mobilyayan û alavên wek şeyên por tîn çêkîrin. Ji ber ku di her demsalê da kesk e wek serwîyê jîyana ebedî nîşan dide. Lê bi qasa serwîyê ne zirav û rast e. Ji ber têtîliya bi ebedîyetê, nemirîne û herdem zindî mayîne li gorîstanan pir tê çandin (Affî, 1359: 1359: 1717; Yıldırım, Nimet, 2008: 663; Çelebioğlu, 1998: 171; Cizîrî, 2018: 230).

Di wêjeyê da wek serwîyê û er'erê ji bo bejna yarê, ji bo meşa wê ya nazdar û hêlhêlkî tê bikaranîn. Lê ji ber ku bi qasa serwîyê ne zirav û rast e wek wê nikare bi nazdarî bimeşe. Ji ber ku bejndirêj e bi bayê hêl dibe. Ev hêlbûna darê dişibe meşa mestî ya yarê. (Tunç, 2010: 256, 306; Tarlan, 1998: 144, 184; Çeçen, 2008: 135).

41

### a- Şimşad û bejn

“Fikra evîndêr tim yara xweşik e. Taybetîyeke navdar a yarê jî bejna wê ya dirêj e. Ew jî bi bejna şimşadê ye. Evîndar şev û roj yara xwe ya bejndirêj difikire. Aqtepi bi îfadeya qameta şimşadî li ser bejna yarê sekinîye:

*Fikrê min ew qameta şimşadî ye der roj û şeb  
Roz û şeb yeksane yekreng e ji bo min der teleb 13/4*

Aqtepi di helbestekê da pesna şahê Nexşîbend dike. Di her malikê da wî li ser her tiştî xweştir nîşan dide. Ezmanê bilind bi duaya wî li ser piyan e û ewqas bilind e. bilindîya ezmanan ji bilindîya wî ye. Ew canê cananê cihanê ye û xemla baxçeyê şimşîran e. Aqtepi di malika jêr da Nexşîbendî wek xemla baxçeyên şimşadê nîşan dide. Yanê darên şimşadê bi saya Nexşîbendî ewqas serbilind in:

*Asîman ber pastê ez dest duayê Nexşîbend*

*Canê cananê cihanê zibendeyê şimşîrîgah 6/33*

### 13. Çîmen

Çîmen, ew gîyaye ku li der doran bi serê xwe derdikeve û mezin dibe. Li hinek cihan jî ji bo cihên ku dor hatiye girtin, bi kulîlkan hatiye xemilandin û ji bo rûniştina mirovan hatiye amadekirin tê gotin. Bi van taybetîyan çîmen pir caran wek baxçe tê bikaranîn. Bi rengê xwe yê kesk derdikeve pêş. Pir caran bi gul, bilbil, av û çeman ra tê gotin (Tarlan, 1998: 674; Nebî Lû, 1394: 249). Tê wateya keskahîyê jî. Carinan ji bo dinyayê, ezmên û felekê jî tê bikaranîn. Kulîlk û serwî û gul, pê ra bi tenasubê tèn. Di tesewwûfê da tê wateya rehma û bexşandina Xwedê.

#### a- Baxçe

Şaîr behsa biharê, rengîniya kulîlkan a meha nîsanê dike û pirrengîya wan a li nav çîmen dide ber çavan. Li vir jî wek baxçeyê kulîlkan ku reng reng kulîlk tê da hene hatiye nîşandan:

*Wek di nîsan rengereng, çîçek vebî der murxîzar*

*Muxtelîl bûn tîk di çîmen leşkerê Rom û Hebeş 11/2*

### 14. Engûr

Bi Farsî engûr, bi Erebî îneb tê wateya meyweyê tirî. Ev navê meyweyê gîyayekî bi mîw e. Dîroka çandina tirî digêje beriya mîladê 5 hezar salan. Bi hezaran cureyên wî hene. Bi piranî bi rengê zer, zerê vekirî, kesk (sipî), pembe, sor, mor û reş e. Bi guşîyan li ser mîwê digire (Merdûx Rûhanî, 1385: 268; Kılıçlıoğlu ve diğeri, 1986: XX, 46). Beriya gihîştinê tirş e, dema ku dema xwe tê û digêje şîrîn dibe. Meyweyê şîrîn û avî ye. Gelek cureyên xwarinan jê çêdibin. Bi işkkirinê mewij çêdibe. Xencê wê ji ava wî dims, qirme, bastiq çêdibe. Ji tendurustîyê ra, bi taybet ji bo çermê meriv pir bi fêde ye. Wekî din jî şerab ji ava tirî çêdibe. Ji tirîyê reş şeraba sor, ji tirîyê spî jî şeraba spî çêdibe ku ev ji ber serxweşkirinê di Îslamê da heram e (Sarı, 2016: 268; Korugan, 2001: 100).

Di wêjeyê da tirî bi piranî bi aliyê şerabê tê behskirin. Ji bo îşaretkirina şerabê carinan bir rengê xwe yê zer û spî derbas dibe (Nihânî, 1394: 54,64). Şerab bi şîrînbûna xwe û rengê xwe yê sor ji bo lîvên yarê tê gotin. Hebikên spî wek rûyê yarê ne û şaxên li dor hebikan jî wek zilfan in. Hebikên mezin û reş dişibin çavên yarê. Guşîyên tirî bi rêzbûna li dor hev dişibin stêrka sureyyayê ku komek e (Gülendam, 2008: 495-496; Mum, 2006: 132, 135). Ji aliyê tesewwûfî va bi şeraba îlahî tê şibandin û helal tê qebûlkirin. Şerab, zikra xwedê ye û meyxane jî dergah û tekkeya sofîyan e.

#### a- Şerab û ronahî

Aqtepe behsa hesreta dîtina dîlberê dike û dixwaze wê bibîne, lê jê dûr e. Meraq dike ku dîlber gelo dîsa were meclîsê an na. Lê zane ku dîlber ewqas xweşik e

ku ger mirov wê bibînin ê jixwe derbas bin. Dibêje ku eger dîlber bi naz û tac û gewheran were meclîsê dê aşiq heyîrî û matmayî bin. Destên wan ji ber şaşmayîne dê li ber devê wan be û aqil di serê wan da nemîne. Hemû ê bi ronahîya şerabê xwe wenda kin. Li vir şerab wek “ava engûr” yanî ava tirî derbas dibe. Ji ber ku şerab bi ava tirî çêdibe. Çawa ku şerab bi dîmena xwe ya sor wek roj û agir e û ronahîyê dide dora xwe, lêv jî wek şerabê dora xwe ronî dike û herkesî matmayî dike (Tarlan, 1998: 1985: 79, 273; Tolasa, 2001: 491):

*Hemî medhûşt bin kef ber dihen bê ‘aql û hiş yekser*

*Bi cunbuş tîk dibin ez şewqa abê engûrî 24/24*

### **b- Cewhera şerabê**

Helbestvan tirî wek cewhera şerabê bi lêv dike. Cewher jî tê du wateyan: maddeya eslî ya tiştêkî û kevîrên biha û biqîmet (Kurnaz, 2009: 113; Enwerî, 1383: 397). Wek ku me got şerab jî tirî çêdibe. Bi ber vê bi wateya yekê, bingeh û cewhera şerabê tirî ye. Eger bi wateya duyem bifikirin wê demê jî wek xala jor bi alîyê ronîkirinê va û birîqînê va hatiye behskirin.

Xêncî wê Aqtepi dema behsa taybetîyên xweşikîya yarê dike navê nergîza mexmûr tîne zimên. Nêrgîz jî bo çavên yarê tê bikaranîn. Taybetîya çavên xweşik jî mexmûrî yanî serxweşî ye. Yanî çavên yarê bi mestîyê xweşir xuya dikin. Atepi di navbera şeraba ku ji tirî hatiye çêkirin û nêrgîzê da tîkîliya tenasubê jî çêkiriye:

*Temenna nêrgîza mexmûr, şeraba cewhera engûr*

*Dil û canê me kir rencûr, kirim yexsîrê sewdaê 26/19*

### **Encam**

Şêx Ebdurrehman Aqtepi di dîwana xwe da xencî helbestên li ser mijarên dînî û terîqetî bi piranî di helbestên xwe da li ser evîne sekiniye. Di mijara evîne da jî li ser xweşikîya yara xwe, berhevdana yara xwe û yarên din û dûrbûna ji yara xwe sekiniye. Mebesta wî jî evîne an yarê her çi be bila bibe, wî bi awayekî serkeftî helbestên xwe honandine.

Aqtepi di helbestên xwe da li ser şopa helbesta Kurdî ya klasîk çûye. Wî jî wek Melayê Cizîrî, Ehmedê Xanî an Feqîyê Teyran ji bo ku xebateke xweş derxe holê mijara evîne ji xwe ra kiriye bingeh û ji bo vê mijarê serî li gelek rêbazên edebî daye. Ji van rêbazan yek jî bikaranîna mezmûnan e. Çawa ku helbestvanên klasîk mezmûnên cur bi cur bikar anîne Aqtepi jî bi heman awayî ji gelek mezmûnan îstîfade kiriye. Beşek ji van jî mezmûnên gîyayî ne ku di dîwana Aqtepi da jî zêde cih digirin. Mezmûnên gîyayî çawa ku di wêjeya klasîk da zêdetir ji bo yarê û carinan ji bo evîndêr hatine bikaranîn Aqtepi jî ev mezmûn bi heman awayî bikar anîne. Carinan ji alîyê şeklî va, carinan jî ji alîyê rewşî va

cih daye van mezmûnan. Ji van mezmûnên gîyayî cureyê daran bi piranî ji bo bejna yarê, cureyê kulîlkan jî ji bo xweşikîya yarê hatine bikaranîn. Beşa kulîlkan ji daran zêdetir di dîwanê da cih digirin. Lê Aqtepeî dema ev mezmûn bikar anîne bi wesifandina xwezayê malikên xwe xemilandine. Bi vî awayî di hişê xwendevan da dîmenekê çêdike. Ev dîmen jî bi piranî ya demsala biharê ye ya jî baxçe ye. Ev jî têkilîya xweza û Aqtepeî ya di jîyana rast da jî nîşan dide.

Aqtepeî bi xebitandina van mezmûnan û van wesifandinan asta helbestên xwe bilindtir kiriye û ji bo wêjeya Kurdî berehemeke binirx li pey xwe hîştîye. Me jî bi vê xebatê hewl da ku bi mînakên bikaranîna van mezmûnan û bi vî awayî alîyê edebî yê Aqtepeî nîşan bidin.

### Kaynakça

- ‘Abbûd, M. S. (2012). Lehçetu Kabîleti Kinâne Dirâsetun Luğaviyye. Mecelletu’l-Ustâz, Câmî‘atu Bağdâd. 203, Bağdat, 159-182.
- Acat, Y. (2018). Anadolu’da Konuşulan Arap Diyalektleri Üzerine Avrupa ve Türkiye’de Yapılan Çalışmalar. Turkish Studies, 13 (5), 29-44.
- Bergstrasser, G. (2006). Sami Dilleri Tarihi, H. Kılıç ve E. Tanrıverdi (Çev.). İstanbul: Anka Yayınları.
- el-Cubûrî, A. (2002). Tatavvuru’d-Dilâlâtî’l-Mu‘cemiyye, Bağdat: Matb‘atu’l-Mecma‘i’l-‘İlmî’l-‘Irâkî.
- el-Curcânî, A. (1978). Delâilu’l-Î‘câz, Muhammed R. (tahk.), Beyrut: Dâru’l-Ma‘rife.
- Çelebi, A. İ. (1970) el-İmâletu fi’l-Kırâati ve’l-Lehecâti’l-‘Arabiyye. (2.baskı). Kahire: Dâru Nahdati Mısr.
- ed-Dâmin, H. S. (1990). Fıkhu’l-Luğa, Musul: Matba‘atu Dâri’l-Hikme.
- (1989). ‘İlmu’l-Luğa, Bağdat: Matâbi‘u’t-Ta‘lîmi’l-‘Âlî.
- Enîs, İ. (1965). Fi’l-Lehecâti’l-‘Arabiyye, (2.baskı). Kahire: Mektebetu’l-Angelo Mısrîyye.
- el-Ezherî, Hâlid b. ‘Abdillâh (tsz.). Şerhu’t-Tasrîh ‘ale’t-Tavdîh, Beyrut: Dâr İhyâu’t-Turâsi’l-‘Arabî.
- el-Ferâhîdî, Ebû ‘Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed. (1980). Kitâbu’l-‘Ayn. Mehdî M. ve İbrahim S. (tahk.). Kuveyt: Matâbi‘u’r-Risâle.
- el-Feyrûzâbâdi, Mecduddîn Muhammed b. Ya‘kûb. (tsz.). el-Kâmûsu’l-Muhît, Beyrut: el-Mu‘essesetu’l-‘Arabiyye li’t-Tibâ‘a.
- el-Hamevî, Şihâbuddîn Yâkût b. ‘Abdillâh, (1995). Mu‘cemu’l-Buldân. (2. baskı). Beyrut: Dâr Sâdır.
- el-Hâşimî, A. (1960). Cevâhiru’l-Belâğa. Kahire: el-Mektebetu’t-Ticâriyye.
- İbn ‘Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelusî. (1983). el-‘İkdu’l-Ferîd, Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye.
- İbn Cinnî, Ebu’l-Feth ‘Usmân. (1952). el-Hasâis, Muhammed Ali en-Neccâr (tahk.). Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî.
- , Sirru Sinâ‘ati’l-Î‘râb (1954). Mustafa es-Sakâ vd. (tahk.). Kahire: Matba‘atu’l-Bâbî el-Halebî.

- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb. (1978). *Evdahu'l-Mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. Muhammed Muhyiddîn M. A. (tahk.). Kahire: el-Mektebetu't-Ticâriyyetu'l-Kubrâ.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâluddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Ali. (2009) *Lisânu'l-'Arab*. Yâsir S. ve Mecdî F. (tahk.). Kahire: Dâru't-Tevfikiyyeti li't-Turâs.
- İbn Seyda, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail el-Endelusî. (1978). *el-Muhassas*, Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbnu's-Sikkît, Ebû Yusuf Ya'kûb. (1978) *el-İbdâl*. Huseyn M. Ş. (tahk.). Kahire: el-Heyetu'l-Âmmetu li Şuûni'l-Matâbi'i'l-Emîriyye.
- İsmail, H. ve 'Usmân, A. (2004). *el-Muhallamiyya*, Yayın yeri yok: Daru'l-Mellah.
- el-Kalkaşendî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ali. (1982). *Kalâidu'l-Cumân fi't-Ta'rîfi bi Kabâili 'Arabi'z-Zamân*. (2.baskı). İbrâhîm el-İbyârî (tahk.). Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lubnânî.
- el-Kazvînî, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris. (1910). *es-Sâhibî fi Fıkhî'l-Luğa*. Kahire: Matba'atu'l-Mueyyid.
- el-Makdisî, Ebû Abdullah b. Ahmed. (tsz.). *Ahsenu't-Takâsîm fi Ma'rifeti'l-Akâlîm*. (2.baskı). Kahire: Mektebetu Madbûlî.
- el-Meşhedânî, H. A. (2010 a). *Dirâsâtun Luğaviyyetun ve Nahviyye*, Dimâşk: Dâru Sa'deddîn.
- (2010 b). *el-Usûlu'l-Fushâ li Elfâzi'l-Lehecâti'd-Dârice*. Dimâşk: Dâr Sa'deddîn.
- en-Nâdirî, M. E. (2008). *Fıkhû'l-Luğati Menâhiluhu ve Mesâiluh*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye.
- en-Nu'aymî, H. S. (1989). *Asvâtu'l-'Arabiyyeti Beyne't-Tahavvuli ve's-Sebât*. Musul: Matba'tu Dâri'l-Hikme.
- (1980). *ed-Dirâsâtu'l-Lehecîyyetu ve's-Savtiyye 'inde İbn Cinnî*. Beyrut: Dâru't-Talî'a.
- Sasse, H. J. (1971). *Linguistische Analyse des Arabischen Dialekts der Mhallamiye in der Provinz Mardin*. Berlin: Yayınevi yok.
- es-Se'âlibî, Ebû Mansûr Abdülmelik b. Muhammed. (tsz.). *Fıkhû'l-Luğa ve Esrâru'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Sîbeveyhi, Ebû Bîşr b. 'Amr b. Osman b. Kamber. (1975). *el-Kitâb*. Abdusselam H. (tahk.). Beyrut: 'Âlemu'l-Kutub.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Ebû Bekr b. Abdirrahman. (2010). *el-Muzhir fi Ulûmi'l-Luğati ve Envâ'ihâ*. eş-Şirbînî Ş. (tahk.). Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- Şahin, A. (1966). *el-Kirââtu'l-Kur'âniyye fi Dav'i 'İlmi'l-Luğati'l-Hadîs*. Kahire: Mektebetu'l-Hâncî.
- Şîr, A. (2007). *Târîhu Kaldû ve Âşûr*. Yayın yeri yok: Mektebu Serkîs Ağacan.



- et-Ta‘‘ân, H. (1968). Teesurul’l-‘Arabiyyeti bi’l-Luġâti’l-Yemeniyyeti’l-Kadîme. Bağdat: Matba‘atu’l-İrşâd.
- Vâfî, A. A. (1945). el-Luġatu ve’l-Mucteme‘. Yayın yeri yok: Matba‘atu’l-Bâbi’l-Halebî.
- ‘Umar, A. M. (1976). Dirâsetu’s-Savti’l-Luġavî. Kahire: ‘Âlemu’l-Kutub.
- ‘Usmân, A. (2011). el-Lehcetu’l-‘Arabiyyetu’l-Muhallemiyye Beyne’l-Fasihi ve’l-‘Âmmiyyi ve’d-Dahîl. Dimaşk: Matba‘atu’l-Yemâme.
- Vardar, B. (2002). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- el-Vâsitî, Ebû Muhammed Abdillâh. (2004). el-Kenzu fi’l-Kırâati’l-‘Aşr. Hâlid A. M. (tahk.). Kahire: Dâru’l-Mısırî li’t-Tibâ‘a.
- ez-Zebîdî, Muhammed b. Muhammed b. Abdurrezzak. (tsz.). Tâcu’l-‘Arûs min Cevâhiri’l-Kâmûs. (2.baskı). Kuveyt: Dâru’l-Hidâye.